

Economie in dienst van de zwaksten

Amartya Sen over sociale keuze,
gelijkheid en ontwikkeling **geld:**

Toon Vandevelde

Amartya Sen is bij het grote publiek bekend geworden dank zij de Nobelprijs economie die hij in 1998 ontving, maar voor ingewijden is deze econoom en filosoof al vele jaren lang zowat de paus van de economische ethiek. Hij heeft er met name toe bijgedragen dat filosofen en vooral ethici zich gingen interesseren voor economische verklaringen van sociale fenomenen en dat economen de kritische reflecties van filosofen in hun theorieën zijn gaan integreren. Dit is niet zo vanzelfsprekend. In de 20ste eeuw was geleidelijk aan een scheiding gegroeid tussen economische wetenschappers en filosofen. De eersten vertrokken immers van een volstrekt rationele homo oeconomicus, terwijl de tweeden onder invloed van Nietzsche, Freud en het existentialisme gebiologeerd raakten door al wat irrationeel is. Sen maakte de economen echter gevoelig voor een reeks ambiguïteiten en paradoxen. In de filosofie verdedigt hij een gematigd rationalisme, op het vlak van de economische politiek een gematigd reformisme.

Sen is inderdaad een zeer sociaal bewogen man. Hij werd geboren in Indië in 1934 en hij is altijd getekend

gebleven door zijn herinnering aan de grote hongersnood van Bengalen van 1943, tijdens dewelke 3 miljoen doden zouden zijn omgekomen. Tegelijk is hij ook uitstekend wiskundig en analytisch geschoold, een voorwaarde om in de hedendaagse economische wetenschap überhaupt ernstig te worden genomen.

Onder economen wordt Sen algemeen geapprecieerd om zijn deskundigheid niet alleen in het domein van de ontwikkelingseconomie, maar ook in dat van de formele sociale keuzetheorie en inzake de empirische meting van armoedeproblemen. Sen is ongetwijfeld sociaal-democraat van gevoeligheid, onder andere onder invloed van het eerder ondogmatische marxisme van zijn jeugd, maar is hij ook een ecologist? Ik aarzel op dit punt. Deze Nobelprijswinnaar verdedigt weliswaar een ecologische regulering van de wereldmarkt, maar hij kan moeilijk worden beschouwd als een criticus van het groeidenken. Hij is eerder voorstander van het herdefiniëren van de objectieven van economische ontwikkeling dan van de verwerping van het concept zelf van "groei" en "ontwikkeling" als na te streven doeleinden. Ik toon in deze tekst achtereenvolgens hoe Sen

3

een nieuw mensbeeld, een nieuwe opvatting van ethiek en een nieuwe definitie van de doeleinden van het economisch systeem en van economische ontwikkeling heeft uitgewerkt.

Een nieuw mensbeeld

Traditioneel vertrekt de economische wetenschap vanuit het beeld van de homo oeconomicus, de rationele mens die in alle omstandigheden zijn eigenbelang dient door uit de verschillende alternatieven die zich voor hem aandienen datgene te kiezen dat zijn verwachte nut maximeert. De economische mens lijkt het egoïsme tot principe te verheffen en de meeste niet-economen vinden dat niet erg sympatiek. Deels ten onrechte. Mensen integreren immers vaak de zorg voor anderen, voor hun kinderen en vrienden bijvoorbeeld, in hun eigenbelang. Dit is zelfs een heel machtige altruïstische drijfveer. Er is ook niets mis met de verstandige zorg voor zichzelf, zolang daarbij ook rekening wordt gehouden met anderen. Wel fout is het opportunisme, het zoeken van het eigenbelang desnoods ten koste van anderen. Sen maakt in dit verband een onderscheid tussen sympathie en betrokkenheid (commitment). In het eerste geval strookt het altruïsme met het eigenbelang. Men kan echter ook een gift geven voor een goed doel, voor 11-11-11 bijvoorbeeld, uit plichtsbesef, zonder dat men wakker ligt van de problemen van de Derde Wereld. Men vindt dat men iets moet doen en men doet het ook, zelfs al zou men eigenlijk liever andere en leukere dingen doen met zijn geld. In dit laatste geval kiest men dus voor het stellen van een handeling die men eigenlijk niet prefereert. Economen die de welvaart van mensen proberen af te leiden van de

mate waarin hun preferenties vervuld zijn hebben het daar moeilijk mee.

Sen heeft ooit, in een veelvuldig geciteerd artikel, de homo oeconomicus, die voortdurend nuttigheden en probabiliteiten aan het berekenen is, een rationele zot genoemd. De berekening dreigt immers niet alleen eer- en plichtsgevoel te verdringen, maar ze maakt het ook waarschijnlijker dat men zijn objectief mist. De carriërist, die zijn hele omgeving probeert te manipuleren, komt dikwijls slechter uit dan wie gewoon goed doet zonder om te zien.

De grote kritiek van Sen op de homo oeconomicus en het utilitarisme luidt evenwel dat hier een al te simplistisch mensbeeld wordt gehanteerd. In werkelijkheid steekt een mens veel ingewikkelder in elkaar. Hij heeft niet één enkele preferentie-ordening in zijn broekzak zitten, die eens en voor altijd vastligt en die wordt geconsulteerd bij alle mogelijke gelegenheden: als consument in de supermarkt, als kiezer in het stembokje, op de markt van de huwelijkspartners, van de vriendschappen, enz. Een mens is vaak ambivalent. Hij wil een sigaret, maar hij wil ook stoppen met roken. Hij wil dat iedereen zich houdt aan de snelheidsbeperkingen, maar hij heeft voor zichzelf altijd wel een reden om door de woonwijk te scheuren met zijn wagen.

Mensen hebben verschillende preferentie-ordeningen. Volgens Sen onderscheiden ze zich van de dieren door hun vermogen om daartussen te kiezen. Dit betekent ook dat de menselijke preferenties niet vast liggen, maar mede worden gevormd door de omgeving, door maatschappelijke instituties en door informatie. Voor de maatschap-

pijnhervormer of de wereldverbeteraar is dit een hoopgevende gedachte. Hij kan ervan uitgaan dat mensen noch heiligen, noch duivels zijn. Ze dragen zowel het beste als het slechtste in zich. Het komt er dan op aan om zodanige instituties te ontwerpen dat de beste neigingen in de mens worden gestimuleerd en de slechtste neigingen in hem worden afgeremd. Het feit dat mensen snelheidsovertredingen begaan betekent niet noodzakelijk dat zij vinden dat de snelheidsbeperkingen in woonwijken dienen te worden afgeschaft. Hun publieke preferenties, d.w.z. hun preferenties met betrekking tot het te voeren beleid wijken vaak af van hun private preferenties, diegene die ze in hun gedrag demonstreren. Vaak hangen onze preferenties ook af van wat anderen doen. Dat is de macht van het zogenaamde fairnessmotief. Ik wil wel meewerken aan een collectieve onderneming – belastingen betalen, afval sorteren, deelnemen aan een staking, mijn snelheid matigen – als de meeste anderen dat ook doen. Ik wil met andere woorden niet van me laten profiteren. Efficiënte instituties zijn dus belangrijk omdat ze mij en de anderen helpen om onze beste preferenties te realiseren. Bovendien – en daar kom ik straks op terug – is de mens niet louter uit op welvaart, nut, plezier of vervulling van preferenties. Hij is ook een actief wezen, dat zelf zijn leven wil maken, dat idealen heeft en dat samen met anderen vorm wil geven aan zijn omgeving. Hij is met andere woorden niet louter een passieve consument, maar ook een handelend wezen.

Ethiek en sociale keuze

Waarom zijn dit soort redeneringen over rationaliteit, preferenties en mensbeelden nu zo belangrijk voor de

econoom Sen? Heel eenvoudig omdat voor economen in het algemeen en voor Sen in het bijzonder individuele voorkeuren de basis vormen van wat een goede maatschappij is. Men mag niet proberen mensen tegen hun zin gelukkig te maken. Maatschappijveranderingen moeten vertrekken van wat de burgers willen en niet van één of andere blauwdruk die door een filosoof, een guru of een verlichte geest is uitgedacht. Welvaartseconomie en sociale-keuzetheorie gaan voor een goed deel over hoe individuele preferenties kunnen worden geaggregeerd tot maatschappelijke keuzes. Sen haalt nu uit zijn antropologische bespiegelingen de idee dat men bij zo'n aggregatie niet zonder meer mag vertrekken van de geobserveerde keuzes van mensen. Men mag mensen niet bestuderen zoals apen, muizen of mieren in een labo. Men moet kijken wat hen motiveert, met hen praten, argumenteren, hun beste preferenties proberen naar voor te halen. Dat is nu bij uitstek de taak van politici en politieke partijen: niet louter het aggregeren, maar ook het vormen van preferenties. Zachte vormen van paternalisme zijn hierbij niet uitgesloten. De liberale idee van een zuiver neutrale overheid, die helemaal niet tussenkomt in de voorkeuren van de individuen is onzin. Alleen al door de manier waarop straten worden aangelegd arbitreert de overheid tussen de belangen van voetgangers, fietsers en autobestuurders. Maatschappelijke beslissingen moeten rekening houden met de opinies van mensen, maar dit wil niet zeggen dat men daarom moet vervallen in een soort televoting-democratie.

Een institutie die onverkort inspeelt op de individuele preferenties is de markt. Idealiter wordt de vrije markt gestuurd door de voorkeur van de

consument: als die een bepaald product niet meer wil, dan moeten de producenten zich willens nillens aanpassen. Consumentenactie is overigens veel efficiënter om ethisch gewenste hervormingen door te voeren dan acties van goedwillende producenten. Alleen zijn consumenten veel moeilijker tot actie te mobiliseren.

Wat is nu de houding van Sen ten opzichte van markten, eventueel tegenover de wereldmarkt? Die is zeer pragmatisch. Sen is zeker geen collectivist. Hij predikt geen nationalisaties. Wel is hij voorstander van een "verruimd consequentia- lisme". Dat wil zeggen: men dient alle instituties, ook de markt, te beoordelen op hun consequenties, op hun efficiëntie. Als de markt goede resultaten geeft, dan is hij O.K. We weten echter dat een volstrekt vrije markt grote inkomensongelijkheid en aanzienlijke milieuproblemen veroorzaakt. Vaak zorgt hij voor lage prijzen en efficiënte productie, maar niet voor kwaliteit. Dit betekent echter niet dat we de markt dan maar moeten afschaffen. Wel moeten we hem reguleren zodat de gewenste gevolgen worden tot stand gebracht.

Neem bijvoorbeeld het probleem van hongersnoden. Als privé-eigendom en vrije markt hongersnood teweegbrengen of versterken, dan moet men daar ongetwijfeld tegen ingaan, eventueel door confiscaties of door prijsregulering tegen woekeraars. Vaak is dat echter niet de meest efficiënte wijze om hongersnood te bestrijden en is het handiger om de markt te gebruiken dan om hem af te schaffen. Koopkracht verdelen onder de hongerigen is meestal efficiënter dan het aanvoeren en uitdelen van graan en die koopkracht verdeel je het best door een politiek van

openbare werken, die werkgelegenheid voor de armsten genereert (en niet door subsidies of uitkeringen).

Sen blijft een econoom in hart en nieren. Zijn verruimd consequentia- lisme waardeert efficiëntie, maar het verruimt ook de maatschappelijke doelfunctie waarvoor efficiëntie wordt ingezet. De traditionele normatieve economie of welvaartseconomie ziet welvaart of het maatschappelijke nut als te maximeren grootheid. Meestal veronderstelt zij hierbij dat dit wordt gemeten door het BNP of het BNP per capita. Sen daarentegen is reeds zijn hele loopbaan lang op zoek naar alternatieve welvaartsindicatoren. Dat heeft hij tenminste gemeen met ecologen. Zo heeft Sen aangetoond dat levensverwachting of de graad van kindersterfte in ontwikkelingslanden vaak betere welvaartsindicatoren zijn dan inkomensvariabelen. Sri Lanka en Kerala scoren zeer goed op die niet-welfaristische criteria, veel beter dan de slumwijken van New York, ondanks een veel hoger inkomen per capita in het laatste geval.

De ideeën van Sen over verruimd consequentia- lisme gaan terug op langdurige discussies onder ethici. Vele ethici, vooral in continentaal Europa, zijn door Kant geïnspireerd. Zij menen dat de basis voor ethiek ligt in een absoluut respect voor bepaalde universele waarden, bijv. voor de menselijke waardigheid. Op het vlak van de individuele ethiek is dit zeer aantrekkelijk. Een ethisch bewogen of zelfs een goed mens, is iemand die onder geen beding anderen zal bedriegen, beliegen, bestelen of vermoorden, ook als hij dat ongestraft zou kunnen doen, iemand die leeft vanuit morele onmogelijkheden, voor wie bepaalde waarden heilig zijn. Analooft kan het

respect voor mensenrechten functioneren als absolute constrainte op om het even welke maatschappelijke orde. Een ander voorbeeld is het taboe dat op geld berust in bepaalde verhoudingen: een diploma of een gunstig juridisch verdict zijn niet te koop in een maatschappij die nog een greintje rechtvaardigheid kent.

Voor heel wat maatschappelijke problemen kom je er evenwel niet door het absolute respect voor waarden te prediken. Moeilijke keuzes zijn diegene waar belangrijke waarden precies met elkaar in conflict komen. Mensenrechten kunnen soms geschonden worden door wetten die door een democratische meerderheid volgens de juiste procedures werden gestemd. Het respect voor juridische procedures kan ons rechtvaardigheidsgevoel schokken. Het respect voor natuurgebieden kan in conflict komen met de belangen van boertjes, die meer grond willen om hun gezin te onderhouden. In Israël/Palestina komen vrede en gerechtigheid met elkaar in conflict. Al deze voorbeelden wijzen in dezelfde richting: ethiek, zeker sociale ethiek, politiek ook, vergt het maken van afwegingen tussen diverse waarden die ons allemaal zeer dierbaar zijn. Vaak is dit een uiterst pijnlijk beslissingsproces. Er bestaat geen unieke hiërarchie van waarden waarop men in alle omstandigheden beroep kan doen. Nog minder gelooft Sen dat men alle waarden op één noemer kan brengen, tot nut kan reduceren bijv. Wel meent hij dat we het respect voor de waarden en rechten die we belangrijk vinden als doel van ons (collectieve) handelen moeten nemen. Het komt er dan op aan om heel pragmatisch te zoeken hoe we die diverse doeleinden zoveel mogelijk kunnen bevorderen. Deze hele theorie van "rights as goals"

getuigt van het fundamentele optimisme van Sen. De wereld is niet gedoemd om ten onder te gaan aan overbevolking, ecologische catastrofes, de winstzucht en machtswellust van multinationals. Sen gelooft in de mogelijkheden van collectieve actie om de zaken ten goede te keren. Ik wil proberen dit te illustreren aan de hand van Sen's ideeën over gelijkheid en de bestrijding van armoede, honger en onderontwikkeling.

Gelijkheid van wat?

– Doeleinden van sociaal beleid

Sen is een egalitarist. Op zichzelf is dat niet zo speciaal. Iedereen is volgens hem wel op één of ander vlak egalitarist. Sommigen willen inkomensgelijkheid, anderen willen beloning naar werk of naar verdienste, dat wil zeggen gelijke beloning voor gelijke inspanning of voor gelijke verdienste. Zelfs een aristocraat, die beloning volgens afkomst of morele verdienste opeist, kan als een egalitarist worden beschreven. De politieke aanbevelingen van al deze egalitaristen zijn natuurlijk wel heel tegenstrijdig. Belangrijk is dus te weten wat men precies gelijk wil maken. In de recente literatuur over economische ethiek werd hierover een uitgebreide discussie gevoerd, waarin Sen volgens nogal wat commentatoren de meest plausibele positie verdedigt.

Sen stelt zijn publiek in dit verband nogal eens voor het volgende keuze-probleem. Stel dat iemand drie kinderen heeft, onder wie hij zijn erfenis wil verdelen. Het eerste kind is een gelukkige natuur en is altijd tevreden. Het tweede kind is gehandicapt. Het derde is zeer begaafd en meent dat zijn leven maar geslaagd zal zijn als hij of zij erin slaagt om een groots project,

zeg maar een langspeelfilm, tot een goed einde te brengen. Twee vragen rijzen nu op. Eist de rechtvaardigheid een gelijke of een ongelijke verdeling van de erfenis? En als niet iedereen evenveel krijgt, wie krijgt dan het meest? Empirisch onderzoek leert dat de meeste mensen kiezen voor een rekenkundig gelijke verdeling van de erfenis: iedereen strikt evenveel goederen. Als iemand hiervan wenst af te wijken, dan alleen ten gunste van de gehandicapte en niet ten gunste van het ambitieuze kind. In de ethische literatuur zijn hieromtrent (minstens) vier grote types van theorieën verdedigd. Ik bespreek ze kort.

De meeste economen verdedigen de gelijkheid van nut of welvaart. Aangezien het nut van de laatste frank van een arme groter is dan het nut van de laatste frank van een rijke, leidt dit utilitarisme meestal tot herverdeling van middelen van rijk naar arm, tenzij wanneer dit de totale te verdelen koek te zeer gaat beperken. Het utilitarisme heeft echter ook een heleboel implicaties die meestal als minder wenselijk worden aangezien. Zo is er bijv. de objectie van de tevreden slaaf. Het kind dat altijd tevreden is zou van de utilitarist niets krijgen: meer middelen verhogen zijn nut toch niet. Dit is niet zo'n theoretisch geval. In een aantal artikels die ruime weerklank hebben gekregen, klaagt Sen het lot van de Indische vrouwen aan. Die zijn meestal meer ondervoed dan de rest van hun familie, maar dat valt minder op omdat ze zich vaak in hun tweederangsrol hebben geschikt. Parallel is er de objectie van de dure smaak. Het ambitieuze kind van daarstraks, druggebruikers, jongeren die veel langer dan gemiddeld willen

studeren op kosten van hun ouders of van de maatschappij zijn voorbeelden van mensen met een dure smaak. Hoe groot de diversiteit van deze groep ook moge wezen, het gaat in tegen de intuïtie van haast iedereen om hen meer te geven dan de anderen. Nochtans zou dat moeten als men het nut van het gezin wil maximeren. De voorbeelden tonen dat er een probleem is met het subjectivisme van het nut als egalisandum.

2. In een tweede voorstel, dat vooral door de Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin is verdedigd, wil men veeleer een objectieve grootheid, de hoeveelheid hulpmiddelen, gelijk verdelen. Dworkin onderscheidt twee soorten hulpbronnen, interne en externe, d.w.z. inkomen, vermogen, geld enerzijds, talenten anderzijds. De idee is dat iemand met weinig talenten dient te worden gecompenseerd met externe middelen. Wie over veel talenten beschikt, zou weinig middelen toebedeeld krijgen. Afgezien van het probleem dat men niet zo makkelijk de talenten van iemand kan meten, leidt dit criterium tot het probleem van de slavernij van de getalenteerden. Die zouden dag en nacht moeten werken voor het financieren van uitkeringen aan de minder getalenteerden. Deze laatsten zouden ongestoord lui mogen wezen, om de heel eenvoudige reden dat ze zich toch niet erg nuttig kunnen maken.
3. John Rawls, een andere bekende Amerikaanse politieke filosoof en ethicus, stelt voor om een aantal basisgoederen gelijk te verdelen. Dat zijn die goederen die een mens behorend tot een bepaalde samen-

leving absoluut nodig heeft om zijn leven uit te bouwen, wat hij ook wil doen. Of nog: het zijn die goederen die nodig zijn om met een minimum aan zelfrespect door het leven te kunnen gaan. Onderwijs, basisgezondheidszorg, zuiver water, eventueel een minimuminkomen zijn zo'n basisgoederen.

4. Sen confronteert Dworkin en Rawls nu met het probleem van het gehandicapte kind. Dat heeft meer middelen en meer basisgoederen nodig om dezelfde dingen te kunnen doen als een niet-gehandicapte. Sen stelt dan voor om niet zoiets subjectiefs als het nut, ook niet objectiveerbare grootheden zoals inkomen, hulpmiddelen of basisgoederen te egaliseren, maar de menselijke capaciteit om bepaalde functies uit te oefenen. Het egaliserend wordt hier gedefinieerd als de 'capabilities to function' van personen.

Voor Sen is leven hetzelfde als het uitoefenen van een verzameling 'functionings'. Die bestaan op hun beurt uit 'doings' en 'beings': leven betekent dat je een aantal dingen doet en dat je een bepaald persoon bent. Goed gevoed zijn, in goede gezondheid verkeren, geen vroegtijdige en vermijdbare dood sterven, niet blijven lijden aan geneesbare ziektes zijn eenvoudige voorbeelden van 'functionings'. Meer complexe voorbeelden zijn zelfrespect genieten, deelnemen aan het leven van een gemeenschap of gelukkig zijn. Volgens Sen dient men het welzijn nu te beoordelen aan de mate waarin personen in staat zijn om deze diverse functies uit te oefenen. Aldus gedefinieerd hangt welzijn nauw samen met vrijheid, met reële levenskansen, met de capaciteit om diverse dingen te

doen en een autonoom persoon te zijn. Of iemand deze capaciteiten ook echt gebruikt is niet langer iets waarover de maatschappij zich zorgen over moet maken. Dat hangt af van het individu in kwestie. Sen is dus meer bekommerd om kansengelijkheid dan om gelijkheid van resultaten. Het is vanuit deze achtergrond dat hij meent dat aan een gehandicapte meer middelen moeten worden gegeven dan aan anderen om hem in staat te stellen om dezelfde levensfuncties uit te oefenen. De gehandicapte heeft vaak meer middelen nodig om zelfstandig te kunnen wonen, om zich te verplaatsen of om een job te vinden. Hier ligt de verantwoording niet alleen voor het dubbele kindergeld voor gehandicapte kinderen, maar ook voor het opzetten van projecten van sociale economie voor mensen met geringe kansen op de reguliere arbeidsmarkt.

Armoede, overbevolking en honger

Armoedebestrijding en ontwikkelingspolitiek moeten zich dus niet richten op het verhogen van de levensstandaard van de hele maatschappij, op het B.N.P. per capita, maar op het zo goed mogelijk garanderen van de 'basic capabilities' van mensen.

Sen heeft zo zijn twijfels over het 'trickle down'-effect van rijk naar arm. Uit internationale vergelijkingen blijkt dat het B.N.P. per capita vaak niet zo'n goede welvaartsindicator is. Sen raadt aan eerder te kijken naar de toegankelijkheid van onderwijs en gezondheidszorg, de alfabetisatiegraad, de watervoorziening en de levensverwachting van mensen. Het voorbeeld van de Zuid-Indische staat Kerala of Sri Lanka toont dat ook heel arme

landen op deze punten heel veel vooruitgang kunnen maken, ondanks het feit dat ze over weinig middelen beschikken.

Deze analyse leidt ook tot duidelijke aanwijzingen voor de aanpak van het overbevolkingsprobleem. Sen stelt dat het Chinese model van dwang alleen op korte termijn helpt. Als de dwang wegvalt, door een verzwakking van het centrale politieke gezag bijvoorbeeld, dan riskeert een inhaalbeweging plaats te grijpen. Als men echter gewoon de meisjes laat studeren en hen goede gezondheidszorg ter beschikking stelt, dan zal het geboortecijfer automatisch verminderen. Dit is veel efficiënter dan het verhogen van het algemene ontwikkelingsniveau. Analooq moet men de 'gender-issue' ook ernstig nemen als men de kindersterfte in de Derde Wereld wil verminderen. Het alfabetiseren van vrouwen is veel efficiënter dan een algemene reductie van de armoede of dan een verhoging van de scholingsgraad van mannen. Dalende kindersterfte zal op zijn beurt leiden tot verminderde fertiliteit. Van belang in dit alles is vooral het verbeteren van de handelingscapaciteit van vrouwen en niet louter van hun welvaart.

Dat Sen dicht aanleunt bij de institutionele economie blijkt ook uit zijn analyse van hongersnoden. Nauwkeurig onderzoek toont aan dat hongersnoden vaak niet ontstaan door schaarste, door te weinig voedselproductie, maar doordat mensen geen reserves en ook geen 'entitlements to food' meer hebben, dat ze geen aanspraak op voedsel meer kunnen maken. Tot zijn verbazing ontdekte Sen dat de hongersnood in Bengalen in 1942-43, die in zijn jeugd zoveel indruk op hem heeft gemaakt, niet veroorzaakt werd door een misoogst

of door een natuurlijke catastrofe, maar door het spel van de marktkrachten. De arbeiders in de stad hadden namelijk een loonsverhoging gekregen en daardoor gingen de prijzen van rijst stijgen. Voor de talloze landarbeiders wiens loon onveranderd was gebleven en die altijd al leefden tussen hangen en wurgen, betekende dit de hongersdood.

De aanspraken die mensen kunnen maken op voedsel kunnen zeer divers zijn. Voedselveiligheid betekent niet noodzakelijk dat iedereen moet boeren. Voedsel kan ook op de markt worden aangekocht, bijv. met het loon dat men heeft verdiend door te werken, eventueel in speciaal opgezette overheidsprojecten. Ook werk voor een andere boer in ruil voor een beloning in natura ('cropsharing') of familiale solidariteit kan individuele aanspraken op voedsel ondersteunen. Voor een land is diversificatie van economische activiteiten op lange termijn vaak de beste strategie om de voedselvoorziening veilig te stellen. Eens te meer redeneert Sen hier bijzonder pragmatisch. "Zullen de dalende landbouwsubsidies in Europa niet lijden tot dalende landbouwprijzen op de wereldmarkt en bijgevolg tot druk op de boeren in de Derde Wereld en meer honger?" Zo luidde de vraag die onlangs in een debat aan Sen werd gesteld op een bijeenkomst in Brussel. De Nobelprijswinnaar was het niet eens met de gesuggereerde analyse. Hij stelde dat dalende voedselprijzen de voedselvoorziening op de wereldmarkt ook goedkoper zullen maken. Het netto-effect voor de zwaksten is a priori moeilijk te bepalen. Hij weet ook wel dat de lage landbouwprijzen in Europa voor het ogenblik tot een heleboel ecologische problemen leiden, maar het is niet door de landbouwprijzen te verhogen dat de boeren minder zullen

bemesten of minder varkens zullen kweken. Hier dringen zich andere maatregelen op.

In de analyse van de oorzaken van hongersnoden is de zogenaamde wet van Sen bekend geworden. Die stelt dat acute hongersnoden onmogelijk zijn geworden in democratische landen met een vrije pers. Sen wijst hier op het verschil tussen China en India. In het eerste land vielen miljoenen slachtoffers tijdens de Grote Sprong Voorwaarts en tijdens de culturele revolutie. Terwijl de mensen stierven van honger bleven de lokale ambtenaren rapporteren over de successen van de nieuwe politieke oriëntaties. Er was geen vrije pers om dit 'wishful thinking' te corrigeren en tegen de tijd dat de catastrofe duidelijk werd en een nieuwe koers werd ingeslagen, was het voor veel mensen al te laat. In India daarentegen worden wel veel mensen getroffen door een soort endemische ondervoeding, maar acute hongersnoden komen sinds het begin van de jaren '60 niet meer voor. Over de hele wereld is het trouwens zo dat, waar de pers in staat is van een hongersnood een schandaal te maken, onmiddellijk organisaties in de bres springen om de ergste nood te lenigen. Hongersnoden zijn meer dan ooit een politiek probleem geworden. Ze vinden enkel nog plaats in gebieden die voor hulp onbereikbaar zijn, meestal door oorlogssituaties of politieke obstakels.

Deze analyse van Sen contrasteert sterk met het wantrouwen van vele economen ten aanzien van de democratie. Die wordt dan beschreven als een verzameling van drukingsgroepen die allemaal het algemeen belang proberen te koloniseren. Belangengroepen worden groepen van rentzoekers, politici zakkenvullers, ambtenaren parasieten

die zichzelf meer dan het algemeen belang dienen. Dit soort 'public choice'-theorieën heeft een algemeen wantrouwen in politiek en democratie geïnspireerd en heeft wellicht ook enigszins als 'self-fulfilling prophecy' gewerkt: als dit de algemene regel is, waarom zou een individuele ambtenaar of politicus dan Don Quichote spelen door toch per se het gemeenschappelijke goed na te streven. Sen verzet zich tegen dit doemdenken. Hij beklemtoont het belang van democratie en vrije pers om het algemeen belang te realiseren. Uit de confrontatie van argumenten komt meer waarheid naar boven dan in elk ander regime en dat is van belang voor de zwaksten.

Besluit

Sen sluit aan bij het ecologische gedachtegoed door zijn afkeer van utilitarisme en eng economisme en door zijn zoeken naar niet-welfaristische welvaartsriteria. Ongetwijfeld ligt hij meer wakker van de problemen van honger en onderontwikkeling in het Zuiden dan van de vervuiling te weeggebracht door landbouw en industrie in het Noorden. Hij is maatschappijhervormer en sociaaldemocraat door zijn geloof in de verbeterbaarheid van de wereld. Hij is echter ook door en door econoom door zijn verruimd consequentisme en zijn pragmatische houding tegenover markt en globalisering. Hij heeft niet erg veel respect voor culturele tradities die tegen de Westerse universele waarden ingaan: geen sympathie voor de president van Singapore bijv. die vond dat mensenrechten en democratie Westerse uitvindingen zijn en dat in het Oosten andere waarden gelden. Net zoals de Amerikaanse 'communitarist' Michael Walzer vindt Sen dat dezelfde

universele waarden binnen zeer diverse culturen kunnen worden ontwikkeld. Sen heeft ook niet veel aandacht voor de ontwrichting van de (Derde) Wereld door modernisering en inschakeling in de vrije markt. Allicht vindt hij dit een onvermijdelijkheid. Bij hem geen nostalgie naar een traditionele maatschappij. Sen heeft al evenmin sympathie voor diegenen die alle problemen van onderontwikkeling wijten aan kolonialisme en imperialisme. Het ene heeft ergnes welmet het andere te maken, maar vanuit een beleids-perspectief is het niet erg productief om in zo'n vertoog van aanklachten te blijven steken. Onderontwikkeling en armoede is geen fatum. Men moet de beste hulpmiddelen die de Moderniteit en de Rationaliteit biedt, gebruiken om de meest dringende noden van de zwaksten te lenigen. Sen is ervan overtuigd dat dit tastbare resultaten zal leveren.

Bibliografie

Een heldere samenvatting van Sen's belangrijkste ideeën over economische ethiek vindt men in A. Sen, *On Ethics and Economics*, London Blackwell, 1987.

Recenter en meer toegespitst op de ongelijkheidsproblematiek is A. Sen, *Inequality Reexamined*, Clarendon Press, Oxford, 1992 en A. Sen, *Inequality and Freedom*, Oxford, Clarendon Press, 1999.

In Nederlandse vertaling verschenen een aantal belangrijke artikels van Sen in het tijdschrift *Streven* en in een bundel, samengesteld door J. de Beus, onder de titel *Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze*, Van Gennep, Amsterdam, 1995.

Voor Sen's economische analyse van hongersnoden leze men A. Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, 1981.

Zijn theorie over sociale keuze vindt men vooral in een bundel artikels onder de titel *Choice, Welfare and Measurement*, Cambridge, MIT Press, 1982. Hierin kan men onder andere zijn bekend artikel lezen over Rational Fools, een scherpe kritiek op de homo oeconomicus.

Resources, Values and Development, Basil Blackwell, Oxford, 1984 bevat Sen's vroege teksten over ontwikkeling.

[Bio]

Toon Vandevelde
Centrum voor Economie en Ethiek
Hoger Instituut voor Wijsbegeerte
K.U. Leuven